

Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások

Fehér Krisztina

1. Előadásom írott változatában – az obstruens és *v, f* tagú kapcsolatok dialektális variabilitására támaszkodva – az ún. zöngésségi hasonulások motivációs hátterének szokásos elképzeléseit vizsgálom felül. Mindezt arra használok fel, hogy az így nyert tapasztalatok révén javaslatot tegyek a fonációs asszimilációként kezelt jelenségek olyan átértelmezésére, amelynek keretében a magyar zörejhangek-kombinációk zöngésségi harmóniája az eddigieknél talán sikeresebben ragadható meg.

2. A legújabb (generatív ihletésű) munkák nagy része az obstruensok efféle kapcsolódási tulajdonságát nyelvújításos fonológiai szabályként értelmezi, anélkül azonban, hogy e hangsorépítési jellegzetesség kialakulásának okairól bármiféle említést tenne (vö. pl. Siptár 2001a: 202–205, valamint Zsigri 2006: 63–70). Más (többnyire korábbi) fonetikákat-fonológiákat tanulmányozva ugyan találunk a zörejhangek-kombinációk fonációs kiegyenlítetttségének eredőivel kapcsolatos magyarázatokat, ezek viszont nem egyeztethetők össze a jelenséget fonológiai kontextusban tárgyaló (jórészt újabb) elképzelésekkel. Azok az újgrammatikus-strukturális, illetve strukturális-generatív szellemiségű hangtanok ugyanis, amelyek a zöngésségi obstruensharmónia mögött álló mechanizmusokról szót ejtenek, kisebb eltérésekkel, de alapvetően egységes álláspontot képviselnek, és a zörejhangek-kombinációk e sajátosságát rendre olyan koartikulációs folyamatok eredményének tartják, amelyek a kiejtés könnyítését, ily módon pedig valamiféle gazdaságossági elv érvényesítését szolgálják. Ez utóbbi munkákban tehát az ún. zöngésségi hasonulás nem egy eredetét tekintve mindeddig feltáratlan, nyelvfüggő fonológiai jellegzetességként, hanem egyfajta univerzális(abb), hangképzési kényszertől meghatározott fiziológiai mechanizmusként értelmeződik.

Miután a kétféle elképzelés közti konfliktus a fonációs harmónia motivációs hátterével kapcsolatos, nyilvánvaló, hogy az ellentmondást úgy oldhatjuk fel, ha – az ún. zöngésségi hasonulások mozgatórugóinak klasszikus koncepcióit kritika alá vetve – a jelenséget genezise révén határozzuk meg.

3. A fonációs kiegyenlítettséget mutató magyar zörejhang-kombinációk létrejöttének klasszikus magyarázatát a magyar szakirodalomban Papp István újgrammatikus és prágai strukturális ihletésű munkájában találjuk: „Vannak a hangkapcsolásnak olyan törvényszerűségei [...], amelyek a funkcióra és a beszélő szándékára való tekintet nélkül gépies biztonsággal érvényesülnek. [...] A hasonulás [is ilyen] szándéktalan, gépies folyamat. [...] A beszélő [... a *hágtam* szóban] *g*-t akar ejteni, [...] ennek ellenére [...] az artikulációs mozgásokban ösztönösen megtakarítást igyekszik elérni, ezért a szándékolt *g* helyett *k* hangot ejt. Ha ugyanis valósággal *g+t* kapcsolatot ejtenénk, akkor a hangképzési helyzeteket a beszélőszerveknek nagyon gyorsan kellene egymás után változtatni, hiszen a *g* képzése a hangszalagok zárállását és rezgésbe hozását kívánja, a *t* képzése ezzel szemben a hangszalagrezgés teljes és hirtelen megszűntetését feltételezi” (1966: 121–135).

Noha a gazdaságossági elv ezen változatát a fonetikai-fonológiai írások szerzőinek egy jelentős része még ma is osztja, tarthatatlansága meglehetősen egyértelmű. Az elképzelés paradox jellegét nemcsak a különböző nyelvek (így pl. a magyar és az angol) közt ilyen tekintetben megmutatózó eltérések jelezhetik, de már a magyar dialektusok *v*, *f* tagú obstruenskapcsolatainak variabilitása is: nyilvánvaló, hogy ez a felfogás – abból adódóan, hogy a zörejhang-kombinációk artikulációját mechanikusnak tekinti – a zöngésségi hasonulásként számon tartott jelenségek körében nem enged meg semmiféle heterogenitást.

A magyar nyelvterület nagy részére kizárólagosan jellemző *ötven*, *Vasvár* típusú hangsorok a Nyugat-Dunántúl északi részén *ödven*, *Vazsvár* formában is előfordulnak, az általánosan elterjedt *hatvan*, *látva* stb. alakokon túl Zala megyében, a Hetés déli részén és Baranyában a *hatfan*, *látfa* jellegű hangkapcsolatok is megjelennek, a tipikus *borotva*, *kötve* formák mellett pedig Szombathelytől délre Vasban és Zala északi részén, illetve ezeknél kisebb mértékben még a Közép-Dunántúlon is a *borodva* – *borotfa*, *ködve* – *kötfe* stb. hangsorok egyaránt megtalálhatók (mindezt – más logikával bemutatva – l. Fodor 2001: 339; vö. még Juhász 2001a: 268, 272, 276, korábról pedig Balassa 1891: 29, 31, 42, 89, 106, 129, 132, 135, Horger 1934: 99–100, 133, Kálmán 1951: 18, 1966: 44, 51, 70, 76, Imre 1971: 263–266, 336, 340, 342, 351, 356, 364).

Azon túl, hogy ezek a hasonulásként (vagy éppen ennek elmaradásaként) tekintett jelenségek heterogenitásuk miatt eleve ellentmondanak a gazdaságossági elvnek, ragaszkodva az artikuláció e „takarékoságának” klasszikus koncepciójához az obstruens + *v*, *f* tagú kapcsolatok dialektális sajátosságai meglehetősen nonszensz következtetésekre adnának okot. Egyfelől azt kellene állítanunk, hogy azokon a dunántúli részeken, ahol a *huzsvét*, *lőkfár* stb. alakok előfordulnak, a beszélők artikulációja a más területeken élők hangképzési mechanizmusánál gazdaságosabb, így jóval „gördülékenyebb”. Ilyen beszédprodukciós különbséget ugyanakkor nyilvánvalóan nem figyelhetünk meg. Másrészt a *hidves*, *szökfe* stb. formák fokozatos terjedését, vagy akár az ugyancsak e területen feltűnő *kizsmiska* típusú obstruens+nazális kapcsolatok zöngésségi harmóniájának „népszerűsödését” kellene várnunk; azaz a nyelvi változásoknak az artikulációs gazdaságosság (végső soron pedig egy univerzális fonotaxis) irányába kellene mutatniuk. Mindazonáltal e zöngésség tekintetében kiegyenlített obstruens + *v*, *f*, nazális kapcsolatoknak nemhogy a terjedését nem látjuk, de az újabb dialektológiai munkák ennek egyenesen az ellenkezőjéről, azaz az efféle hangkombinációk visszaszorulásáról számolnak be (vö. Fodor 2001: 339 és Juhász 2001a: 272, 276).

4. Minden bizonnyal az ehhez hasonló problémák felismerése vezetett oda, hogy azok az újabb hangtanok, amelyek a gazdaságossági elvet továbbra is fenntartják, annak nemcsak artikulációs vonatkozásait, de már percepciók aspektusait is hangsúlyozzák.

Ez érhető tetten például Kassai Ilona strukturális és generatív nyelvészeti eredetű elemeket egyaránt felvonultató fonetikájában, amikor az ún. hasonulások kapcsán immáron két, egymás ellen ható motivációt említ. A szerző az artikulációs gazdaságosságot egyfajta heterogén gátlásnak tekintve úgy véli, hogy a kiejtés akkor a legkényelmesebb, ha az egymást követő hangok képzésében sok az azonos mozzanat. Ezzel áll szemben a percepció gazdaságossága, amely Kassai elképzelése szerint valamiféle homogén gátlásként értelmezendő, ha ugyanis a beszélőszervek hosszabb időn keresztül azonos helyzetben maradnak, az adott hangsor elemei nehezebben azonosíthatók. A szerző mindezek alapján arra a megállapításra jut, hogy e két tényező egyensúlya, az Optimális Rendezettség Elve (ORE) az, ami a kiejtés lenizáltságának és fortizáltságának mértékét valójában meghatározza: mivel az artikulációs és a percepciók gazdaságosság ellentmond egymásnak, a beszélőnek abban a pillanatban, hogy az érthetőség veszélyben forog, vissza kell lépnie a kiejtés eme „takarékoságának” túlzott érvényesítésétől, mintegy kiegyenlítve e két elvet (1998: 162–167, 2001: 632–636).

Lényegileg ugyane szemlélettel találkozunk az újabb generatív hangtanok egy részében, így például a poszt-SPE irányok közül az ún. természetes fonológiában; bár itt ez az elképzelés már jóval árnyaltabban, a „természetes folyamatokat” keresztvező sorrendi megszorításokkal, illetve a nyelvvelsajátítás során tanult megkötésekkel karöltve tűnik fel. Ebben a koncepcióban a „természetes folyamatok funkcionális, a beszélő és a hallgató szempontjait figyelembe vevő osztályozása szerint vannak simító (lenizációs) folyamatok, amelyek az artikuláció kényelmességével függnek össze (hasonulás, rövidülés, törlés), és vannak kiemelő (fortizációs) folyamatok, amelyek az egyes szegmentumok prominens jegyeit erősítik fel (elhasonulás, magánhangzó- és mássalhangzónyúlás, betoldás), és az artikulációt teszik egyértelműbbé. [...] Az előbbi folyamatok a beszélő szempontjait részesítik előnyben, utóbbiak a hallgatóét” (Kiefer 2001: 40; az artikuláció kényelmére való beszélői törekvéshez vö. még – az eddigieknél helyesebben, immár csak a gyorsbeszéd-jelenségekre vonatkoztatva – Ács-Siptár 2001: 553–556; a *v* kapcsán pedig – az efféle elképzelésekkel módszertani szempontból sok tekintetben analóg optimalitási keretben – Szentgyörgyi 2004).

Mindazonáltal a hangjelenségek dialektális heterogenitásából jól látható, hogy még ezek a lenizációs és fortizációs mechanizmusok egyensúlyára alapozó, tulajdonképpen módosított gazdaságossági elképzelések sem problémátlanok. Mivel a *hatvan* stb. formáknak nincsen gyenge helyzetű (neutralizálódó) minimális párja, a percepció a zöngésségi harmonizáció miatt ebben az esetben nem sérülhet, ily módon a kétféle gazdaságossági motiváció közül itt egyértelműen az artikulációs heterogén gátlásnak kellene „felülkerekednie” elindítva egy általános (az egész nyelvterületre kiterjedő) *hadvan*, illetve *hatfan* típusú lenizálódást. (Mellesleg számos oppozitív fonológiai párnak van ún. átfedő helyzete, ami pedig kétségtelenül a dekódolás ellen hat, az artikulációs neutralizáció viszont mégis végbemegy; vö. *méz* – *mész*, ugyanakkor mindkettő *mézből* vagy *mésztől*).

5. Látva a gazdaságossági elv paradoxonát megítélésem szerint meglehetősen egyértelmű, hogy az ún. zöngésségi hasonulások hátterében nem a beszélőknek az artikuláció kényelmére való

törekvése, de nem is ennek a percepció optimummal való egyensúlya áll (hasonlóan például az ősmagyar intervokális spirantizációhoz, ami az explozív ejtémódhoz képest szintén egyfajta lenizációs folyamat volt, és ugyancsak felmutatott dialektális különbségeket, mégsem szokás az akkori tendencia háttereként artikulációs gazdaságossági törekvéseket emlegetni; a változásról részletesen l. pl. Bárczi 1967: 102–103).

A zöngésség tekintetében simuló (illetve a *v*-re végződők esetében nagyrészt éppen kiegyenlítettlen) magyar zörejhangkapcsolatok nem valamiféle koartikulációs fiziológiai folyamat eredményei: míg az együttejítő mechanizmusokkal járó hangátmenetek következtében például az *i*-t megelőző *k* mindenképpen előrébb képzett az *u* előtti változatánál, a különböző nyelvek-nyelvjárások eltérései arra mutatnak, hogy a szomszédos obstruenseknek ugyanakkor nem kell feltétlenül (ti. a hangképzés mechanizmusából következően) azonos zöngésségűeknek lenniük.

Mindezeket figyelembe véve a magyar zörejhangkapcsolatok fonációs kiegyenlítetttsége nem szükségszerű (azaz fiziológiai) tulajdonságnak mutatkozik, hanem inkább olyan nyelv(járás)-tipikus fonotaktikai mintának látszik, ami korábban, a nyelv filogenetikus története során (de ekkor sem koartikulációs „kényszerek” eredményeképpen) alakul ki, és a beszélők nyelvének jellegzetes hangkombinációs jegyeként egészen napjainkig hagyományozódik (csakúgy, mint az ún. magánhangzó-harmónia: jóllehet korábban előfordult, hogy ennek az alapnyelvi fonotaktikai sajátosságnak a meglétét is a gazdaságossági elv érvényesülésével magyarálták, az újabb szakirodalomban ilyesfajta érvelés már nemigen fordul elő; a jelenség finnugor eredetéhez vö. Bárczi 1967: 110, ill. E. Abaffy 2005: 126; a hangrend artikulációs kényelemre alapozó régebbi megközelítést pedig l. pl. Papp 1966: 123–124).

6. Ezt az elképzelést támasztja alá a magyar nyelv(járások) fonotaktikájának története is. A zöngésségi harmóniát ilyen kontextusban tárgyalva ugyanis nem pusztán konstatálni tudjuk a jelenség fonológiai meghatározottságát, de ennek filogeneziséről is egészen világos képet alkothatunk.

Noha a maihoz hasonlóan az ómagyar írásszokás sem jelölte az efféle obstruenskombinációkat, a nyelvemlékek egyes lejegyzési „következetlenségei” (így pl. a +1326/400 k. *Hidek-patak* ~ *Hydegh patag* 'Hideg-patak' adatok vagy az ÓMS. *aniath thekunched* 'anyád tekintsd', *ſcegegkel* 'szegekkel' alakok), illetve az, hogy az ómagyar *-di* helynévképző *s*, *sz* után korai nyelvemlékeinkben csak *-ti* formában fordul elő (TA. *cueſti* 'Kövesd', *ſegijſti* 'Segesd', 1086/12–13. sz. *Ruoſti* 'Ravaszd', DA. *Forcoſti* 'Farkasd', *Kakaſti* 'Kakasd' stb.) arra mutatnak, hogy a morfémaközi fonációs harmónia igen régi jellegzetessége a magyar fonotaktikának (vö. Bárczi 1967: 127, Benkő 1980: 80–82, Kázmér 1993: 46, Szilágyi N. 1999: 362 és Tóth 2001: 71, E. Abaffy 2005: 313–314; a jelenséghez ezeken kívül l. még az *emlékezik* ~ *emlékszik*, *igyekezik* ~ *igyekszik* stb. töváltakozásokat).

Ennek a morfoszintaktikai hangkombinációs mintának az eredete után kutatva nyilvánvaló, hogy ez leghamarabb a tövéghangzók eltűnésének kezdetén alakulhatott ki a magyarban: csak a konzonánsra végződő tövek létrejöttével vált lehetővé, hogy morfémakat összekötő zöngés és zöngétlen mássalhangzók egymás mellé kerüljenek (Szilágyi N. 2004: 172).

Ehhez az ősmagyar és korai ómagyar hangsor-szerveződési sajátosságokat is hozzávéve úgy látszik, hogy a morfémaközi obstruensek fonációs harmóniája rögtön a csonka tövek kialakulásától fogva jellemzője is volt a magyar fonotaktikának, vagyis az akkori beszélők a szóelem-

határon újonnan feltűnő zörejhangkapcsolatokat eredendően, tehát már megjelenésüktől fogva ennek megfelelően artikulálhatták.

Mivel a finnugor hangrendszerben fonációs korreláció a rokon nyelvek tanúsága szerint nem (vagy csak igen korlátozottan) volt, az a kevés morféma belseji obstruenskapcsolat, amit esetleg az alapnyelvből származtathatunk, nagy valószínűséggel csak fonációs harmóniát mutató (zöngétlen) zörejhangpár lehetett (*pt*, *tk*, *kt*, affrikáták vagy réshangok kapcsolata *k*-val stb.) (vö. mindezt Hajdú 1966: 45, 1981: 109, Bárczi 1967: 101–104, Benkő 1980: 80, E. Abaffy 2005: 116).

Az ősmagyarban ugyan a finnugor eredetű szavakban jelentek meg zöngés zár- és réshangok, de ezek a fonációs változások többnyire nem obstruenskapcsolatokban, hanem jórészt nazálisok környezetében (ur. **kumpa* > m. *hab*, fgr. **kunta* > m. *had*, fgr. **tunke* > ősm. **tunge* > m. *dug*) vagy intervokális helyzetben (fgr. **repács* > ősm. *raßasz* > m. *ravas*, fgr. **kota* > m. *ház*, ur. **joke* > ősm. **joge* > **joye* > m. R. *jó* 'folyó') történhettek (Bárczi 1967: 102–104, E. Abaffy 2005: 117).

Kiegyenlített zöngésségű zörejhang-kombinációk a törökből sem igen kerülhettek be. Fennmaradt jövevényszavaink morféma belseji helyzetben szonoráns és obstruens elemű kapcsolatokat vagy zengőhang-kombinációkat mutatnak (vö. a *bojtorján*, *érdem*, *gyarló*, *kantár*, *kender*, *komló*, *kököröcsin*, *köldök*, *serte*, *tenger* stb. tövekkel és etimonjaikkal), ezen alakok között két szomszédos zörejhangra – az egy *kecske* kivételével – nemigen van példa. Az esetleges konzonáns véggel átvett tőformák (Ligeti 1986: 186) toldalékolt változataiban pedig feltehetőleg megint csak nem tűnhettek fel fonációsan kiegyenlített obstruenskapcsolatok, a zöngésségi harmónia ugyanis a törökre nagy valószínűséggel már akkor is jellemző lehetett (mindehhez l. Ligeti 1986 adatait, valamint Szilágyi N. megjegyzéseit, 1999: 362).

Mindezeket szem előtt tartva eléggé kicsi az esélye annak, hogy azok az ősmagyar zártszótagúsodási folyamatok, amelyek az új hangszerkezettű (immár zöngés obstruenseket is tartalmazó) töveken végbemehettek, egy az akkori beszélők percepciójától-artikulációjától teljesen idegen (még nyelvi érintkezések révén sem tapasztalt) fonotaktikai mintát, vagyis fonációsan kiegyenlített konzonánskombinációkat eredményeztek volna (az ún. kétnyíltszótagos tendenciához vö. Bárczi 1958: 77–79, 1967: 167–168, E. Abaffy 2005: 120–121).

Így amikor ezekkel részben párhuzamosan a zörejhangkapcsolatok zöngésségi harmóniája a véghangzó nélküli tövek révén morféma közti helyzetben tűnik fel, nagy valószínűséggel nem egy teljesen új (azaz előzmény nélküli) hangszerveződési mód jelenik meg a magyarban, sokkal inkább egy addig csak korlátozottan meglévő hangkombinációs minta teljeseedik ki (talán nem véletlen, hogy a nyelvtörténetek is rendre felhívják a figyelmet a kétnyíltszótagos tendencia és a csonkatövűsödés szoros összefüggésére; l. különösen Papp 1963, vö. még pl. E. Abaffy 2005: 120, 133, 322–323).

Bár a fonetikák-fonológiák a szomszédos obstruensek fonációs egyensúlyát általában mint morfoszintaktikai kérdést tárgyalják, ezek alapján úgy tűnik, hogy a zörejhangok szóelemek közötti és morfémaikon belüli zöngésségi harmóniája nem két (egymással analóg) hangsor-szerveződési jelenség, hanem alapvetően egy és ugyanaz a fonotaktikai minta.

Jól mutatja ezt, hogy a nyelvemlékek lejegyzési sajátosságaiból nemcsak az derülhet ki, hogy a régiségben a szóelemhatáron feltűnő obstruensek fonációsan kiegyenlítettek, de az is, hogy a hasonló korú töbelseji zörejhangok is ilyen tulajdonságokat mutatnak: a kétnyíltszótagos tendencia következtében egymás mellé kerülő obstruensek zöngéssége például rendre harmonikusnak látszik (ehhez vö. többek között 1131 k. *Boguta* > 1272/419, 1332–5/Pp. Reg. *Bakta*, 1297,

1320/335 *Baktha*, 1332–5/Pp. Reg. *Bacta*, *Cbokta*; 1298 *Rygyta* > 1301/329, 1330 *Rukthe*, 1329, 1330 *Ruthke*; az olvasatokról és az etimológiákról l. Kiss L. 1988: 245, ill. Tóth 2001: 23, 34–35, 43, 124).

Ezt az elképzelést támogathatja az is, hogy – az obstruens+v kapcsolatok kivételével – ma sincsenek olyan morféma-belseji helyzetű magyar zörejhange-kombinációk, amelyek fonációsan kiegyenlíthetetlenek volnának. „A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok közül azok, amelyeknek egyik tagja sem zengőhang, mindig teljes egészükben zöngétlenek: *sport*, *stop*, *skála*, *szpáhi*, *sztár*, *sztyeppe*, *szkíta* [...]. A morféma-belső (intervokális és morféma-vegi) zörejhange-kapcsolatok vagy végig zöngétlenek (*pitypang*, *puszpáng*, *ráspoly*; *szeptember*, *bukta*, *kaftán*, *asztal*, *este*; *kesztyű*, *ostya*; *sapka*, *patkó*, *butykos*, *dafke*, *deszka*, *táska*, *kocka*, *bocskor*; *klopfol*, *pakfon*, *aszfalt*, *násfa*; *kapszula*, *taxi*; *tepsi*, *taksál*; *nátha*; *kapca*, *vakcina*; *kapcsol*; illetve *kopt*, *akt*, *szaft*, *liszt*, *test*, *jacht*; *maszk*, *barack*; *copf*; *gipsz*, *fix*; *taps*, *voks* [...] stb.) vagy végig zöngések (*labda*, *Magda*, *bovden*, *gazdag*, *rozsdá*; *rögbi*, *azbeszt*; *izgul*, *pezsgő*; *udvar*, *fegyver*, *özvegy*; *kobzos*, *madzag*, *vegzál*; *habzsol*; illetve *smaragd*, *kezd*, *pünkösöd* [žd], *kedv* [...]). [... Sőt] Azok a jövevényszavak, amelyek eredetileg eltérő zöngességű zörejhange-kapcsolatot tartalmaztak, automatikusan igazodtak ehhez a mintához: *futball* [db], *Machbet* [gb], *matchbox* [jb], *anekdota* [gd], *afgán* [vg], *abszolút* [ps], *obstruens* [pš], *abcúg* [pt^s], *abház* [ph], *Buddha* [th], *joghurt* [kh], és így tovább” (Siptár 2001a: 203; vö. még 2001b: 396, valamint – az átvételek esetét nem megfelelően értelmezve – Kassai 1998: 153).

7. Mindazonáltal ha e tényezőket a v artikulációs-percepció jellemzőivel és a magyarba való beépülésének történetével összevetjük, mind a v fonotaktikai ambivalenciájának eredői, mind pedig a fonációs harmónia kiteljesedési folyamatai világosabban látszanak.

Az obstruenskapcsolatoknak ez az ősmagyar kor elején még csak korlátozottabban meglévő fonotaktikai jellegzetessége az ősmagyar végén–őmagyar elején formálódhat igazán meghatározó hangsor-szerveződési móddá: a zöngesség tekintetében kiegyenlített zörejhange-kombinációk – a csonka tövek terjedése és (az ekkor már igen intenzív) kétnyíltszótagos tendencia révén (erről l. Bárczi 1967: 146–147, 167–168, E. Abaffy 2005: 120–121, 130–133, 321–323) – körülbelül a 12–13. századra válhatnak különösen gyakori (azaz tipikus) hangsorépítési mintává. Ez pedig éppen az az időszak, amikor a v a magyar nyelvterületen feltehetőleg még nem lehetett általános.

Ez a konzonáns kétféleképpen jelenhetett meg a magyar hangrendszerben: egyfelől β-kból alakulva, másrészt pedig olyan többelseji és tövégi f-ek révén, amelyek – a kétnyíltszótagos tendencia következtében vagy a toldalékolás során zöngés hangkörnyezetbe kerülve – v-ként artikulálódtak.

Ez utóbbira azonban a 14. századig nemigen volt lehetőség. Az f ugyanis a jelek szerint a korai őmagyarban csak töleji helyzetben tűnt fel, azok az átvételek pedig, amelyek forrásnyelvi alakjaiban e hang más pozícióban jelent meg, ez idő tájt rendre hanghelyettesítéssel kerültek be a magyarba (vö. pl. ófelnémet *kaftaer* > 1264 *kaptharhegh* 'Kaptár-hegy', 1357 *Captarhassa* 'Kaptár hársa', 1367 *Captar* 'kaptár'; középfelnémet *piskof* > 1266 *pispuki* 'Püspöki', 1269: *Pyspukmal* 'Püspök-mál') (Bárczi 1958: 129, 1967: 112, E. Abaffy 2005: 316). Így az f fonotaktikai előfordulásainak későbbi kiteljesedéséig (német *reif* > 1335 *ref* 'rőf', olasz *taffeta* > 1457–1458 *taffota*) v-k csak a β-k révén alakulhattak (E. Abaffy 2005: 316).

A $\beta > \nu$ változás hozzávetőleges kronológiájának megállapításához a korabeli nyelvi érintkezésekből származó hangjelenségek szolgálhatnak támpontul. Azokban a német jövevényszavakban, amelyek a kései ómagyarban – nyilván nyugati irányból – terjedtek el, gyakori volt a $\beta - b$ megfelelés (vö. *Wagner > bogánár*, *Wicken > bükköny*, *Wachter > bakter* stb.), a keleti magyar nyelvterületről a románba újabban bekerült alakokban viszont – noha ez utóbbi hangrendszerében jelen van a $\nu - a$ mai magyar labiodentális konsonáns itteni megfelelőjeként mégis vokálist, tehát β -előzményre utaló hangot találunk (l. pl. *Várad > Oradea*, *város > oraş*) (E. Abaffy 2005: 303). Ezek az ún. hanghelyettesítéses átvételek arra engednek következtetni, hogy a $\beta > \nu$ változás csak „valamikor a 12–13. század táján indulhatott meg a nyugati részeken, és lassan haladt kelet felé. Az ómagyar korban tehát meglehetősen erős nyelvjárási kettősség volt a magyarban: a ν -s ejtémódot a nyugati, a β -s ejtémódot a keleti nyelvjárások kedvelték. Néhány nyelvjárás kivételével [a 16–17. századra] a nyelvterület túlnyomó részén a ν vált általánossá” (E. Abaffy 2005: 303, l. még Bárczi 1967: 114, 117). Ezt a dialektológiai vizsgálatok is alátámasztják: a keleti magyar nyelvterületen még ma is több nyelvjárásban ejtenek β -t (csángó *βárosz*, *βárju*, *szilβá*, mezőségi *loβak*, *fűβes*, *koβács*, székely *guβad*, *koβa*, *üβeg*) (Fodor 2001: 345, Juhász 2001a: 297–298, 304, 309–310; l. még Bárczi 1967: 117, E. Abaffy 2005: 303).

Mivel a szótagvégi β -k a 12. századra vokalizálódtak (vö. *kő*, *háló*, *posztó*, *pokróc*, *lóca*; *kőris* stb.), mire a tulajdonképpeni $\beta > \nu$ változás elindulhatott, a magyarban β , majd pedig ν csak szókezdő és intervokális (azaz szótagnyitó) pozícióban állhatott, ily módon obstruenskapcsolatokban csak mint utótag szerepelhetett (a magánhangzóvá alakulásról l. Bárczi 1967: 116, E. Abaffy 2005: 301–302; a hiátustöltő ν történetéhez vö. Bárczi 1958: 90–91, 1967: 132, 170, valamint E. Abaffy 2005: 133–134, 339–340, 354–355, a *név* forma esetéhez pedig főként Szilágyi N. 2004: 172, ill. Benkő 1970: 1015).

Mindezekből adódik, hogy a zörejhang-kombinációk zöngésségi mintájának ősmagyar végi-ómagyar eleji megformálódásakor-kiteljesedésekor a ν +obstruens kapcsolatok magyar nyelvterületen feltehetőleg még nem fordultak elő, fordított sorrendű kombinációk is csupán ennek az időszaknak a vége felé és csak egy kis sávban, a Nyugat-Dunántúlon jelenhettek meg.

Így ez utóbbi részen, ahol a ν már elterjedhetett, az ilyen konsonánusra végződő zörejhangkapcsolatok is könnyen integrálódhattak az ez idő tájt még alakulóban lévő fonotaktikai mintába, míg a keletebbre eső területeken, ahol ekkor a ν nem volt meg a beszélők nyelvében, ez az analógiás folyamat az itteni dialektusokból még hiányzó hangot nyilvánvalóan nem érinthette (ehhez l. még – kissé vitatható kontextusban – Fodor 2001: 339, 343).

Mire pedig évszázadok alatt a keletebbre eső részeken is megtörtént a $\beta > \nu$ változás, az e területeken élők számára az egykori zöngétlen obstruens + β hangsorformák diszharmoníája már ugyanolyan nyelvsajátos fonotaktikai (elő)mintaként szolgálhatott, mint a többi (fonációsan simuló) zörejhang-kombináció.

Emiatt, amikor a zöngétlen mássalhangzó + β kapcsolatok itt is ν -végűvé alakultak, a β -vel minden bizonnyal még sokáig alternáló ν -t a beszélők percepciója – mintegy „örizve” e hangtípus korábbi szonoráns-approximáns jellegét – továbbra is a régóta hagyományozódó minta mentén értékelte (e hangsorképlethez analogikusan igazodott aztán a jóval a $\beta > \nu$ változás utáni *akvárium*, *lekvár*, *kotyvaszt* stb. hangsorok szótagkezdő ν -in túl a *cvekedli*, *cvikipuszi*, *cvikker*, *cvikli*; *kvadrát*, *kvalitás*, *kvantitás*, *kvantum*, *kvarc*, *kvargli*, *kvárting*, *kvaterka*, *kvitt*, *kvóta*; *tviszt* stb. szavak speciális – gyakorinak egyáltalán nem mondható – hangalakszerkezete is).

Noha a Nyitra környéki települések zöngés obstruens + *h* kombinációi e jelenséghez igen hasonlatosnak látszanak, ezeknek a hangkapcsolatoknak a fonációs diszharmóniája más eredetű. Az, hogy ezen a területen a szokásos *etyházé, mekhalt, tűszhöz* alakok helyett az *egyházé, meghalt, tyűzhö* formák jelenhetnek meg, nem a *h* esetleges kései feltűnésével és egy szonor tagú előminta egykori meglétével függ össze, hanem a kétnyelvűségi helyzet révén előálló szlovák hatásból származtatható (a jelenség leírását l. Imre 1971: 264, Fodor 2001: 339, fonológiai magyarázatához pedig vö. még – az ittenitől eltérő, lexikális és autoszegmentális fonológiai keretben – Zsigri 2006: 70).

Ahhoz ugyanakkor, hogy a magyar nyelvterület nagy részén a szonoráns β elemű kapcsolatok a *v* megjelenése után is meghatározó fonotaktikai mintákként szolgálhattak, minden bizonnyal az is nagyban hozzájárult, hogy a *v* obstruens jellege fonetikailag egyébként sem egyértelmű: arról, hogy e konzonáns átmenetiséget mutat a zörej- és a zengőhangok között, számos munka szól. Ezekből világosan kiderül, hogy a *v* intervokális helyzetben inkább szonoráns, más-salhangzós környezetben pedig gyakran félzengő–félzörej jellegű (vö. pl. Szentgyörgyi 2004: 114–115, 123–125; fonológiai vonatkozásban l. még Siptár 1996, 2001a: 202–205, 2001b: 385–387, 395–400, 404 stb.).

A *v* e szonoritást is felmutató tulajdonsága egyébiránt a nyugat-dunántúli nyelvterületen is érezteti hatását. Az itteni, zöngés obstruens + *v* mintához szokott beszélők a *v* (fél)zengősségéből adódóan kezdhették el a *Vas megye, hát nem, mos már* 'most már' alakok nazális tagú kapcsolatait *Vazs mēgye, hád nem, mazsmá* formában artikulálni (a jelenség leírásához vö. Fodor 2001:339). Ezek nyilvánvalóan a *Vazsvár, mazzs vót itt* 'most volt itt' stb. alakok analógiájára jelenhettek meg e területeken, csakúgy, mint a Horgertől korábban leírt somogyi *szemeteszláda* típusú formák vagy éppen a szóvégi zöngés *zs-t* mutató *tedvezs, rozsdázs* szavak (1934: 99).

Mindazonáltal újabban Kiss, illetve Bárkányi eszközfonetikai vizsgálataik során arra is rámutattak, hogy labiodentális képzéshelyen a turbulens zörej és zöngé együttes és maximális fenntartása nem lehetséges: a tipikus obstruensekhez közelebb álló *v-k* zöngéssége tehát szükségszerűen kisebb mértékű, mint az inkább szonor hatású változataiké (erről l. Kiss Z.–Bárkányi 2006, valamint Kiss Z. 2007: 285–393, l. még Siptár 2001b: 395). Ennek következtében a *v* „tényleges” fonetikai karaktere nemcsak bizonytalan zörejessége miatt, de instabil fonációs tulajdonságaiából adódóan is nehezen észlelhető, ez pedig jelentősen növeli annak az esélyét, hogy az egyes *v-k* fonológiai-fonotaktikai hovatartozása a beszélők nyelvében valóban kétféle legyen.

Ezt szem előtt tartva korántsem meglepő, hogy azokon a nyugat-dunántúli területeken, ahol az obstruens+*v* kapcsolatok integrálódtak a zörejhangok fonációs harmóniamintájába, a zöngés *ragva* típus mellett vagy helyett bizonyos részeken már igen régóta az ellentett *rakfa* formák is előfordulnak (ez utóbbiak történeti megjelenésének más megközelítésű magyarázatához l. Szabó 1981: 100–101, Juhász 2001b, ill. ezektől eltérő konklúzióval Horger 1934: 100).

A keletebbi magyar nyelvterületen csak a 12–13. század után feltűnő, β -eredetű *v-k* obstruenskapcsolatai mindezek következtében ugyan nem váltak a zörejhangok fonációs harmóniamintájának részévé, ez a hangsor-szerveződési elv a 14. századtól szóbelseji és szóvégi pozícióban is megjelenő *f*-ekre viszont teljes egészében kiterjedt.

Az *f* akusztikája-artikulációja ugyanis – a *v*-vel ellentétben – egyértelműen zörejes és zöngétlen, nem is valamiféle szonoráns hang változójaként jelent meg a beszélők nyelvében, hanem – más fonotaktikai helyzetben – már az ősmagyar kortól fogva megvolt, újabb pozícióiban pedig (német, olasz stb.) nyelvi átvételekben tűnt fel (ez utóbbiakhoz l. Bárczi 1967: 103, E. Abaffy

2005: 109, 316). A szótagzáró *f* révén létrejövő *v*+obstruens kapcsolatoknak tehát nemigen volt olyan szonoráns elemű megelőző hangsor-szerveződési mintája, ami a fonációs harmónia ellen hatott volna.

Ebből adódik, hogy a *griff*, *gróf*, *ráf*, *sróf* stb. alakok *f(f)*-je helyén zöngés zörejhangok előtt annak (rövid) zöngés obstruens párja, a *v* jelenhetett meg. E hangsorképlet analógiájára állhatott aztán *f* a *hév*, *hív*, *sav*, *szív* stb. későbbi, ún. elvonásos tőszavak (vö. Berrár 1967: 227–228) *v*-i helyett is, ha őket zöngétlen obstruens kezdetű morfémák követték. Az, hogy ezekben az alakokban a *v*-k végső soron (intervokális) *β*-kre vezethetők vissza, mellékes; e hangok ugyanis szóvégi pozícióba már eleve mint *v*-k kerültek, így nem meglepő, hogy az alapelakjukban *f*-et tartalmazó szavak zöngésen toldalékolt hangsorainak fonációs mintájához igazodtak (vö. mind-
ezt Szilágyi N. 2004: 173).

Ez állhat a háttérben annak, hogy míg a magyarban zöngétlen zörejhang + *v* kapcsolatra van példa, ennek a sorrendi fordítottjára – a speciális (hiperkorrekt vagy metanyelvi jellegű) ún. be-tűejtéses eseteket leszámítva – nincs.

Jóllehet a klasszikus nyelvtörténetek azon vélekedésére alapozva, miszerint a *dzs* és a *dz* csak a 16. században „honosodik meg” a magyar hangrendszerben (Bárczi 1958: 112, 1967: 114, 122, E. Abaffy 2005: 304, 314–315, 597), azt kellene állítanunk, hogy ezek az affrikáták is jóval az obstruens zöngésségi harmóniarendszerének korai kiteljesedése után váltak e fonotaktikai minta részévé, ez a kijelentés csupán részben (mégpedig a *dzs*, *dz* tagú zörejhangkapcsolatoknak csak egy igen kis hányadára vonatkozóan) lehet érvényes.

Mivel az ősmagyarban meglévő *cs* és az ómagyar kor elején megjelenő *c* perpciója-artikulációja határozottan zörejes és zöngétlen, nincs okunk feltenni, hogy egyedül az ilyen konzonzán-sokat felmutató hangsorok obstruenskapbinációi ne igazodtak volna már korai feltűnésüktől fogva a zöngésségi harmóniához (a két mássalhangzónak a magyar hangrendszerben való megjelenéséről l. Bárczi 1958: 111–112, 115, 118, 1967: 112, E. Abaffy 2005: 116, 313).

Ily módon a *cs*-t, illetve *c*-t tartalmazó hangsorok egyes zártszótagúvá váló, obstruenskapcsolatot felmutató alakjait a magyar beszélők eredendően *dzs*-s és *dz*-s formában artikulálhatták, a *dzs*, *dz* + zörejhang kombinációk tehát már jóval a 16. század előtt megjelenhettek (ezt egyébiránt – a *dzs* kapcsán – a klasszikus nyelvtörténetek is elismerik; l. pl. E. Abaffy 2005: 317, 597).

Ennek az elképzelésnek nem mond ellent az az érv sem, amelyre a *dzs* 16. század előtti „hiányát” alapozni szokás: a hanghelyettesítéses átvételek (vö. *zseb*; a későbbi példák közül l. *ázsíó*, *zsemper*, *zsida*; Bárczi 1967: 114, E. Abaffy 2005: 304) ugyanis más pozíciójú, a még ma is ritka szótagkezdő *dzs*-nek megfelelő *zs*-t mutatnak, ami pedig arra utalhat, hogy a *dzs* ekkor obstruenskapcsolatok utótagjaként nemigen fordult elő, szótagzáró helyzetben ugyanakkor – a *cs*-k révén – viszonylag nagy megterheltséggel tűnhetett fel.

Egyébként sem igen tudunk olyan, nem a *cs*-s és *c*-s hangsorok révén előálló, morfémabelseji vagy szóelemek közötti *dzs*, *dz* + zöngés obstruens kapcsolatokról, amelyek kellően gyakori (ily módon pregnáns) előmintákként szolgálhattak volna az esetlegesen meglévő, évszázadokig kiegyenlítettlen *cs*, *c* + zöngés zörejhang kombinációknak a fonációs harmóniába való utólagos integrálódásához.

A *d(d)zs* tőszó végén csupán a *briddzs*-ben jelenik meg, morfémán belül pedig csak intervokális pozícióban (*fridzsider*, *meneddzser*) és szonoráns mellett (*handzsár*, *findzsa*) van meg, obstruens szomszédságában egyáltalán nem. Ehhez hasonló a *d(d)z* helyzete is, hiszen e hang olyan tövek végén, amelyek zöngés környezetbe kerülhetnek, csak igen korlátozottan található

meg (pl. *edz-*, *pedz-*, *fogódz-*), szóelemen belül pedig – a *dzs*-hez hasonlóan – csak intervokális helyzetben (*boddza*, *maddzag*) vagy zengőhangot követve (*brindza*) fordul elő (a két affrikáta fonotaktikájához l. még Kassai 1998: 144–156, Siptár 2001a: 207–210).

8. Tekintettel a magyar obstruenskapcsolatok fonációs harmóniájának filogenezisére, meglátásom szerint eléggé nyilvánvaló, hogy e jelenség nem koartikulációs-fiziológiai eredetű, de még csak nem is valamiféle kontextusfüggetlen (tehát abszolút módon értelmezett) nyelv(járás)i hatókörű optimalitáselvből vagy kvázi adott fonológiai szabályból származtatható, hanem számos, a mindenkori aktuális nyelvi körülményekkel összefüggő (relatív) tényező együtteséből adódik.

Így az, hogy egy-egy nyelvben-nyelvjárásban milyen zörejhangek kombinációk válhatnak pregnáns fonotaktikai mintákká, függ mindenekelőtt attól, hogy a nyelvi együttlések révén egy-egy területen milyen hangkapcsolatok jelenhetnek meg egyáltalán. Mivel az ősmagyarban sem a finnugor, sem a török gyökeréből nem származhattak fonációsan kiegyenlített obstruenskapcsolatok, a zártszótagúsodási folyamatok révén előálló szomszédos zörejhangek diszharmóniájára elég kevés esély volt.

Az egyes obstruenskapcsolatok zöngességi tulajdonságainak alakulását nagy mértékben befolyásolja emellett az is, hogy azok a változások (így pl. a $\beta > \nu$), amelyek új zörejhangek kapcsolatokat eredményeznek, mikor (még a fonációs harmónia rendszerének formálódásakor vagy később) indulnak meg, hogy az így feltűnő konzonánskeletűk milyen gyakori (támogató vagy éppen ellenható) előmintával rendelkeznek, és hogy a beszélők percepciója szempontjából mennyire egyértelműek a hangkapcsolatok tagjainak obstruenskapcsolati tulajdonságai.

Mindezek alapján úgy hiszem, a következtetés egyértelmű: a zörejhangek kapcsolatok fonációs harmóniáját a továbbiakban úgy kell kezelni, mint olyan fonotaktikai mintákat, amelyek a nyelv(járások) filogenetikus története során, hangsoranalógiai folyamatok révén alakultak ki.

Hivatkozások

- Ács Péter – Siptár Péter 2001. Túl a gondozott beszéden. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 550–578.
- Balassa József 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. MTA. Budapest.
- Bárczi Géza 1958. *Magyar hangtörténet* (Második, bővített kiadás). Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 95–180.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Berrár Jolán 1967. A szóelemek alaktörténete. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 212–235.
- E. Abaffy Erzsébet 2005. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv-történet*. Osiris Kiadó. Budapest. 106–128, 301–351, 596–609, 710–718, 789–799.
- Fodor Katalin 2001. A nyelvjárás hangtani jelenségei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 325–350.
- Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó. Budapest.

- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókay. Budapest.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász Dezső 2001a. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső 2001b. Névtörténet, normatörténet, nyelvföldrajz. Esettanulmány. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. – Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 263–270.
- Kálmán Béla 1951. *A mai magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kassai Ilona 2001. A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 581–665.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2001. A fonológia ma. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 25–41.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I.* (Második, javított és bővített kiadás). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Zoltán 2007. *The phonetics–phonology interface: Allophony, assimilation and phonotactics*. Doktori értekezés. Budapest. Online.
http://budling.nytud.hu/~cash/disszi/kiss_z_diss_2007.pdf
- Kiss Zoltán – Bárkányi Zsuzsanna 2006. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 175–226.
- Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Papp István 1963. Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben? *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 288–295.
- Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Siptár Péter 1996. Mi a magyar /v/? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára*. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs. 262–270.
- Siptár Péter 2001a. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 183–272.
- Siptár Péter 2001b. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- Szabó Géza 1981. A v hang sajátos viselkedésének kérdéshez. (Adalékok az előreható $v > f$ hasonuláshoz, valamint a v hátraható zöngésítő hatásához két muravidéki község nyelvjárásából). *Magyar Nyelv* 77: 93–101.
- Szentgyörgyi Szilárd 2004. A /v/ és a magyar zöngésségi hasonulás újabb optimalitás-elméleti elemzése. In: Navracsics Judit – Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. (Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára)*. Generalia. Szeged, Veszprém. 114–128.

- Szilágyi N. Sándor 1999. A szent mokus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Táton. Budapest. 345–365.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 245). Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Tóth Valéria 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 4). Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.
- Zsigri Gyula 2006. *A magyar mássalhangzószabályok*. JATEPress. Szeged.

Fehér Krisztina

Debreceni Egyetem BTK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

krfeher@gmail.com